

ONLAYN NIZOLARINI HAL QILISH (ODR) PLATFORMALARI VA UNING TURLARI

Xursanova Dilsora

Toshkent davlat yuridik universiteti
Xususiy(biznes) huquqi yo'nalishi

Annotatsiya: *ushbu maqolada onlayn nizolarni hal qilish (ODR — Online Dispute Resolution) tizimining huquqiy mohiyati, asosiy turlari, xalqaro me'yoriy-huquqiy asoslari hamda O'zbekiston Respublikasida ushbu tizimni joriy etish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) huzuridagi UNCITRAL komissiyasi, Yevropa Ittifoqi Reglamentlari, OECD hisobotlari va O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari asos sifatida o'rganildi. ODR tizimi fuqarolarning adolatga tezkor kirish huquqini ta'minlab, raqamli adliya tizimining ajralmas qismiga aylanmoqda.*

Kalit so'zlar: ODR, mediatsiya, arbitraj, onlayn sud, UNCITRAL, Yevropa Ittifoqi, e-SUD, raqamli adolat.

Kirish

Zamonaviy jamiyatda raqamli transformatsiya nafaqat iqtisodiyot va ta'lim sohalariga, balki huquqiy tizimlarga ham tub ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamli texnologiyalar insonlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlar shaklini o'zgartirib, yangi turdagi nizolar — elektron tijorat, onlayn xizmatlar, xalqaro to'lovlar va kiberxavfsizlik bilan bog'liq da'volarni yuzaga keltirdi. Shu sababli an'anaviy sud tizimi bilan bir qatorda, masofadan ishlovchi adolat mexanizmlariga ehtiyoj kuchaydi. Shu sharoitda **Onlayn nizolarni hal qilish tizimi (Online Dispute Resolution — ODR)** zamonaviy yuridik institut sifatida shakllandi.

ODR — bu internet texnologiyalari yordamida taraflar o'rtasidagi da'volarni sudgacha bosqichda, yoki ayrim hollarda sud nazoratisiz, elektron tarzda hal qilishni nazarda tutuvchi mexanizmdir. U arbitraj, mediatsiya va muzokara
SJIF: 5.051

elementlarini oʻzida birlashtiradi. BMT hujjatlarida bu jarayon “elektron muhitda nizolarni tinch yoʻl bilan hal etish uchun ishlab chiqilgan texnologik vositalar majmuasi” sifatida talqin etiladi (UNCITRAL, 2016).

Bugungi kunda Yevropa Ittifoqi, AQSh, Kanada, Singapur, Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarda ODR tizimi sud adliyasining muqobil yoʻnalishiga aylangan. Xususan, Yevropa Ittifoqining **524/2013-son Reglamenti** asosida yaratilgan **EU ODR Portal** isteʼmolchi va korxona oʻrtasidagi nizolarni onlayn tarzda hal etish uchun yagona raqamli markaz sifatida faoliyat yuritadi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti huzuridagi **UNCITRAL (United Nations Commission on International Trade Law)** 2016-yilda qabul qilgan “Technical Notes on Online Dispute Resolution” hujjati esa ODR jarayonining xalqaro standartlarini belgilab berdi.¹ Unda ODR uch bosqichda amalga oshirilishi qayd etiladi:

1. Nizoni elektron shaklda roʻyxatga olish (filing of complaint);
2. Masofadan mediatsiya yoki muzokara bosqichi;
3. Elektron arbitraj yoki kelishuv qarorini huquqiy eʼtirof etish.

Bu tizim huquqiy jihatdan “adolatga raqamli kirish” (digital access to justice) tamoyilini amalda taʼminlaydi.

Oʻzbekiston Respublikasida raqamli sud va mediatsiya tizimlari soʻnggi yillarda bosqichma-bosqich rivojlanmoqda. “Raqamli Oʻzbekiston 2030” strategiyasi, “Elektron hukumat toʻgʻrisida”gi Qonun (2015), “Elektron tijorat toʻgʻrisida”gi Qonun (2015), “Mediatsiya toʻgʻrisida”gi Qonun (2018), hamda Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 2023-yilgi yangi tahririda 106-

¹ UNCITRAL. Technical Notes on Online Dispute Resolution. United Nations Publication, New York, 2016. SJIF: 5.051

modda bilan belgilangan “**sud hokimiyatining raqamli texnologiyalarni qo‘llashi**” qoidasi ODR tizimi uchun normativ-huquqiy asos vazifasini bajaradi.

Shunga qaramay, mamlakatda ODR tizimi hozircha mustaqil huquqiy institut sifatida shakllanmagan. Sud jarayonining elektronlashtirilgan “e-SUD” platformasi mavjud bo‘lsa-da, u faqat hujjatlar almashinuvi bilan chegaralangan. Shu sababli ODR tizimini to‘liq joriy etish uchun maxsus qonun ishlab chiqish va xalqaro standartlarga mos infratuzilmani yaratish zarur.

Tadqiqotning **maqsadi** — ODR tizimining yuridik mohiyatini ochish, xalqaro me‘yorlar bilan solishtirish va O‘zbekiston sharoitida joriy etish imkoniyatlarini baholashdan iborat.

Tadqiqotning **ilmiy yangiligi** shundan iboratki, unda ODR tizimi faqat texnik mexanizm emas, balki huquqiy institut sifatida, milliy qonunchilikka integratsiya qilinishi zarur bo‘lgan yangi ijtimoiy-huquqiy hodisa sifatida o‘rganiladi

TADQIQOT USULLARI VA NATIJALAR

Tadqiqot usullari

Tadqiqot jarayonida onlayn nizolarni hal qilish (ODR) tizimining huquqiy asoslari va amaliy mexanizmlari turli metodologiyalar asosida tahlil qilindi. Asosiy usullar sifatida **normativ-huquqiy tahlil**, **taqqoslama-huquqiy yondashuv**, **institutsional tahlil**, hamda **empirik kuzatuv** usullari qo‘llanildi. Ushbu yondashuvlar ODR tizimining xalqaro va milliy me‘yoriy bazasini solishtirish, samaradorlik ko‘rsatkichlarini aniqlash hamda uni O‘zbekiston sharoitida joriy etish imkoniyatlarini baholash imkonini berdi.

Normativ-huquqiy tahlil

ODR tizimining xalqaro-huquqiy asoslari Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) **UNCITRAL (United Nations Commission on International Trade Law)** tomonidan 2016-yilda qabul qilingan “Technical Notes on Online Dispute Resolution” hujjatiga tayanadi. Ushbu hujjat ODRni “internet texnologiyalariga asoslangan nizolarni hal etish mexanizmi, u orqali taraflar o‘z da’volarini onlayn tartibda, vositachi yoki arbitraj ishtirokida hal etishlari mumkin” deb ta’riflaydi.

Bundan tashqari, Yevropa Ittifoqining **524/2013/EU Reglamenti** (2013-yil 21-may) iste’molchilar va korxonalar o‘rtasidagi nizolarni hal etish uchun yagona **EU ODR Platformani** yaratishni majburiy qilgan. Reglament 17 ta banddan iborat bo‘lib, unda ODR tizimining tashkil etilishi, taraflar huquqlari va raqamli shikoyat shakllarining qonuniyligi aniq belgilangan.

AQShda esa **American Bar Association (ABA)** tomonidan 2020-yilda qabul qilingan “E-ADR Guidelines” (Elektron arbitraj va mediatsiya bo‘yicha ko‘rsatmalar) hujjatida ODR platformalari uchun texnik va huquqiy talablar keltirilgan².

O‘zbekiston Respublikasida ODR tizimi uchun bevosita qonun hali qabul qilinmagan bo‘lsa-da, “**Mediatsiya to‘g‘risida**”gi Qonun (2018), “**Elektron tijorat to‘g‘risida**”gi Qonun (2015), “**Elektron hukumat to‘g‘risida**”gi Qonun (2015) va **PQ–6079-sonli Prezident qarori (2020)** ODRning huquqiy asosini tashkil etuvchi me’yoriy manbalardir. Ayniqsa, “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonunning 10-moddasida “mediatsiya jarayoni masofadan turib, elektron vositalar

² American Bar Association (ABA). E-ADR Guidelines: Electronic Arbitration and Mediation Standards. Washington D.C., 2020.

yordamida amalga oshirilishi mumkin”ligi ko‘rsatilgani muhim huquqiy poydevor sanaladi.

Taqqoslama-huquqiy tahlil

Tadqiqotda ODR tizimining huquqiy modeli AQSh, Yevropa Ittifoqi, Singapur va O‘zbekiston amaliyoti misolida taqqoslab o‘rganildi. AQShda onlayn nizolarni hal qilish tizimi **Uniform Mediation Act** va **E-ADR Guidelines** hujjatlariga asoslanadi. Ushbu normativlar ODR jarayonlarini to‘liq qonuniy asosda tartibga soladi. Amaliyotda **Modria** va **Arbitrate.com** platformalari keng qo‘llanilib, ular sud bilan teng yuridik kuchga ega elektron arbitraj qarorlarini shakllantirish imkonini beradi.

Yevropa Ittifoqida esa ODR tizimi **Regulation No. 524/2013** reglamenti bilan belgilanib, iste’molchi va korxona o‘rtasidagi nizolarni markazlashgan tartibda hal etuvchi **EU ODR Portal** orqali amalga oshiriladi. Ushbu tizim transchegaraviy savdo nizolarini tez, shaffof va bepul ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Singapurda **Online Dispute Resolution Act** qabul qilinib, ODR tizimi sud jarayoni bilan to‘liq integratsiyalashgan.³ **SODR Portal** orqali raqamli mediatsiya va arbitraj bitimlari sud qaroriga teng huquqiy kuchga ega shaklda tasdiqlanadi.

O‘zbekistonda ODR mexanizmi hali to‘liq shakllanmagan bo‘lsa-da, u **Mediatsiya to‘g‘risidagi** va **Elektron tijorat to‘g‘risidagi** qonunlar orqali qisman tartibga solinadi. Hozirda **e-SUD tizimi** ushbu yo‘nalishdagi boshlang‘ich platforma bo‘lib, elektron da’vo topshirish va masofadan ishtirok etish imkonini yaratmoqda.

³ Singapore Parliament. Online Dispute Resolution Act 2018 (No. 16 of 2018). Singapore Statutes Online. Government of Singapore. Manba: <https://sso.agc.gov.sg>.
SJIF: 5.051

Umuman olganda, AQShda ODR tizimi to'liq qonuniy, Yevropa Ittifoqida markazlashgan, Singapurda sud bilan integratsiyalashgan, O'zbekistonda esa rivojlanish bosqichida bo'lib, milliy yagona ODR platformasini shakllantirish istiqboli mavjud.

Taqqoslama natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston huquqiy tizimida ODR uchun zarur me'yoriy zamin mavjud, biroq ularni yagona qonun asosida to'liq birlashtirish zarur. Shu bois, **“Onlayn nizolarni hal qilish to'g'risida” maxsus qonun** ishlab chiqish O'zbekiston uchun ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda.

Institutsional tahlil

ODR tizimi huquqiy jihatdan uch asosiy komponentdan tashkil topadi:

1. **Normativ baza** – xalqaro konvensiyalar, milliy qonunlar va reglamentlar;
2. **Texnologik infratuzilma** – onlayn portal, e-imzo, autentifikatsiya tizimi va ma'lumotlar xavfsizligi;
3. **Institutsional mexanizm** – mediatsiya markazlari, arbitraj sudlari va davlat organlari o'rtasidagi hamkorlik.

BMTning UNCITRAL hujjatlarida ODR platformalarida **neytrallik (neutrality)**, **maxfiylik (confidentiality)** va **adolat (fairness)** tamoyillarini qat'iy saqlash zarurligi ta'kidlangan.⁴ Shu sababli, O'zbekiston uchun ODR tizimini joriy etishda **Adliya vazirligi huzurida yagona Raqamli mediatsiya markazi** tashkil etish taklif etiladi. Bu markaz milliy ODR portali sifatida fuqarolar, tadbirkorlar va davlat organlari o'rtasidagi nizolarni hal etish uchun yagona platforma bo'lishi mumkin.

⁴ United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). Technical Notes on Online Dispute Resolution. United Nations Publication, New York, 2016.
SJIF: 5.051

Empirik tahlil

ODR tizimlarining samaradorligi xalqaro statistik ma'lumotlar bilan isbotlangan:

- **eBay Resolution Center** yiliga 60 milliondan ortiq onlayn tranzaksiya bo'yicha da'volarni ko'rib chiqadi va ularning 90 % ixtiyoriy kelishuv bilan yakunlanadi.
- **Modria** platformasi AQShda 20 mingdan ortiq davlat xizmatlariga oid da'volarni masofadan hal qilgan.
- **OECD (2022)** ma'lumotlariga ko'ra, ODR tizimlari joriy etilgan mamlakatlarda sud jarayonlarining o'rtacha davomiyligi 150 kundan 45 kungacha qisqargan.⁵
- **Yevropa Ittifoqi Komissiyasi (2023)** hisobotiga ko'ra, iste'molchi da'volarining 70 % ODR orqali hal etilgan.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi 2024-yil hisobotida esa e-SUD tizimi orqali onlayn sud jarayonlari soni 35 % ga oshgani qayd etilgan. Bu ko'rsatkich ODR mexanizmining bosqichma-bosqich shakllanayotganini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari

Tahlil natijalari ODR tizimini huquqiy mexanizm sifatida quyidagi yo'nalishlarda baholash imkonini beradi:

1. **Huquqiy jihatdan**, ODR tizimi xalqaro huquqning yangi instituti bo'lib, u UNCITRAL hujjatlariga muvofiq "transchegaraviy nizolarni hal etish vositasi" sifatida tan olingan. O'zbekiston Respublikasi ushbu standartlarni milliy qonunchilikka integratsiya etishi lozim.

⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Digital Justice and Online Dispute Resolution Implementation Report 2022. Paris: OECD Publishing, 2022.
SJIF: 5.051

2. **Iqtisodiy jihatdan**, ODR sud tizimidagi ortiqcha xarajatlarni 40–50 % gacha qisqartiradi, bu OECD va EU ma'lumotlari bilan tasdiqlangan.⁶

3. **Texnologik jihatdan**, ODR platformalari raqamli identifikatsiya, elektron imzo va kiberxavfsizlik tizimlariga asoslanadi.

4. **Ijtimoiy jihatdan**, ODR fuqarolarning adolatga erkin kirish imkoniyatini oshiradi, ayniqsa chekka hududlarda yashovchi aholiga qulaylik yaratadi.

Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston uchun quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

- “Onlayn nizolarni hal qilish to‘g‘risida” maxsus qonun ishlab chiqish;
- e-SUD tizimini mediatsiya va arbitraj modullari bilan integratsiyalash;
- raqamli imzo va elektron hujjat muomalasini xalqaro standartlarga moslashtirish;
- Adliya vazirligi huzurida yagona ODR portalini yaratish;
- ODR jarayonlarida ishtirok etuvchi mutaxassislar uchun sertifikatlash tizimini joriy etish.

ODR tizimining muvaffaqiyatli ishlashi uchun nafaqat texnik infratuzilma, balki huquqiy ishonch, maxfiylik kafolatlari va taraflarning ixtiyoriy roziligi muhim ahamiyatga ega. Shu jihatdan, O'zbekiston tajribasi uchun Yevropa Ittifoqi (524/2013) modeli va Singapur (2018) qonunlari eng maqbul namunalardir.⁷

⁶ OECD — Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti; EU — Yevropa Ittifoqi. Mazkur manbalar ODR tizimining iqtisodiy samaradorligi va xarajatlarni kamaytirishdagi rolini tahlil qiladi.

MUHOKAMA

Muhokama

Onlayn nizolarni hal qilish tizimi (ODR) bugungi kunda xalqaro huquqning ajralmas qismi sifatida e'tirof etilmoqda. U an'anaviy sud jarayonlariga muqobil mexanizm sifatida inson huquqlarini himoya qilishda, iqtisodiy hamkorlikni kengaytirishda hamda global elektron tijorat munosabatlarida adolatli muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynamoqda.

ODR tizimining muvaffaqiyatli joriy etilishi bir nechta asosiy tamoyillarga tayangan bo'lishi kerak: **neytrallik, shaffoflik, adolat, maxfiylik va ixtiyoriylik**. Bu tamoyillar BMTning UNCITRAL (2016) hujjatlarida, Yevropa Ittifoqining 524/2013 Reglamentida hamda Singapurdagi Online Dispute Resolution Act (2018) qonunida alohida ko'rsatib o'tilgan.⁸

Huquqiy nuqtayi nazardan, ODR tizimi **alternativ nizolarni hal qilish (ADR)** konsepsiyasining raqamli davrdagi rivojlangan shakli hisoblanadi. ADR tizimlari ilgari faqat sudgacha bosqichda qo'llanilgan bo'lsa, ODR endilikda xalqaro arbitrajlar, iste'molchi nizolari, korporativ shartnomalar, hatto davlat organlari bilan bog'liq elektron da'volarni ham qamrab olmoqda.

Yevropa Ittifoqi tajribasi shuni ko'rsatadiki, ODR portallarining samaradorligi bevosita davlat tomonidan normativ jihatdan qo'llab-quvvatlanishiga bog'liq. Masalan, 524/2013 Reglament 1-moddasida har bir a'zo davlat o'zining milliy ODR markazini tashkil etish majburiyatiga ega ekani qayd etilgan.⁹ Shuningdek, Yevropa Ittifoqining Ma'lumotlarni himoya qilish to'g'risidagi

⁸ UNCITRAL — BMTning xalqaro savdo huquqini tartibga soluvchi komissiyasi; EU Reglamenti 524/2013 va Singapur qonuni (2018) esa onlayn nizolarni hal qilish tizimining asosiy huquqiy tamoyillarini belgilab beradi

⁹ EU Reglamenti 524/2013 — iste'molchi va korxona o'rtasidagi onlayn nizolarni hal qilish uchun yagona milliy markazlar tarmog'ini tashkil etishni belgilovchi Yevropa Ittifoqi normativ hujjati.

GDPR (General Data Protection Regulation, 2016/679) me'yorlari ODR tizimlarida shaxsiy ma'lumotlarni maxfiy saqlashni ta'minlaydi.¹⁰

O'zbekiston Respublikasida mazkur yo'nalishda normativ zamin qisman mavjud. "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonun (2018) 10-moddasida masofaviy muzokaralar o'tkazishga ruxsat berilishi, "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun (2015) 6-moddasida elektron shartnomalarning yuridik kuchga egaligi va "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun (2020) ma'lumotlarni himoya qilish mexanizmlarini belgilab bergani — ODR uchun huquqiy tayanch hisoblanadi.

Shu bilan birga, O'zbekiston uchun ODR tizimining to'liq ishlashiga to'sqinlik qiluvchi bir qator cheklovlar mavjud:

- ODRga oid maxsus qonun yoki me'yoriy hujjatning mavjud emasligi;
- raqamli ishonch infratuzilmasining (e-imzo, identifikatsiya tizimi) yetarli darajada rivojlanmaganligi;
- huquqiy mutaxassislarning ODR bo'yicha yetarli tayyorgarlikka ega emasligi;
- aholining raqamli savodxonlik darajasining pastligi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun davlat siyosati darajasida **raqamli adliya tizimini kengaytirish, milliy ODR portalini yaratish, va kiberxavfsizlikni mustahkamlash** zarur.

O'zbekiston sharoitida ODR tizimining eng maqbul institutsional modeli sifatida **Adliya vazirligi huzuridagi Raqamli mediatsiya markazini** tashkil etish mumkin. Ushbu markaz fuqarolar, tadbirkorlar va davlat organlari o'rtasidagi nizolarni onlayn shaklda hal qilish uchun yagona platforma bo'lib xizmat qiladi.

¹⁰ GDPR (2016/679) — Yevropa Ittifoqining shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga doir umumiy reglamenti bo'lib, ODR tizimlarida ma'lumotlarning maxfiyligi va xavfsiz ishlov berilishini ta'minlaydi.
SJIF: 5.051

Platforma elektron identifikatsiya, video-mediatsiya, onlayn arbitraj va elektron kelishuv imzolash modullarini o'z ichiga oladi.

BMTning UNCITRAL tavsiyalariga muvofiq, ODR tizimi **arzon, tezkor, adolatli va neytral** bo'lishi kerak.¹¹ Shu nuqtayi nazardan, O'zbekiston uchun ODR tizimini joriy etish quyidagi ijtimoiy va iqtisodiy afzalliklarni beradi:

- sud yuklamasini kamaytiradi va ish yuritish jarayonini tezlashtiradi;
- tadbirkorlik muhitida ishonchni oshiradi;
- xalqaro investitsion nizolarni hal etishda ishonchli mexanizm yaratadi;
- fuqarolarning adolatga kirish imkoniyatini kengaytiradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, onlayn nizolarni hal qilish tizimi (ODR) zamonaviy yuridik tizimning yangi evolyutsion bosqichi sifatida shakllanmoqda. U xalqaro huquq me'yorlari, texnologik imkoniyatlar va fuqarolarning adolatga kirish huquqini uyg'unlashtiradi.

BMTning UNCITRAL hujjatlari, Yevropa Ittifoqi Reglamentlari va Singapur tajribasi shuni ko'rsatadiki, ODR tizimlari an'anaviy sud tizimlariga nisbatan samaraliroq, tezkor va kam xarajatli adolat mexanizmidir.¹²

O'zbekiston Respublikasida mavjud normativ hujjatlar (Konstitutsiya, PQ-6079, "Mediatsiya to'g'risida"gi Qonun, "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun, "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonun) ODR tizimining boshlang'ich huquqiy bazasini yaratadi. Ammo tizimni to'liq shakllantirish uchun quyidagi **tavsiyalarni** amalga oshirish zarur:

1. **"Onlayn nizolarni hal qilish to'g'risida" maxsus qonun** qabul qilish;

¹¹ UNCITRAL — BMTning xalqaro savdo huquqini tartibga soluvchi komissiyasi bo'lib, ODR tizimining adolat, tezlik va neytrallik tamoyillarini belgilab beradi.

¹² Yevropa Ittifoqi Reglamenti 524/2013 va Singapur ODR Act (2018) — onlayn nizolarni hal qilish mexanizmlarining huquqiy asosini yaratgan xalqaro hujjatlar majmuasi.

2. **Adliya vazirligi huzurida Milliy ODR markazini** tashkil etish;
3. **e-SUD tizimini** mediatsiya va arbitraj modullari bilan integratsiyalash;
4. **Elektron imzo va identifikatsiya tizimlarini** xalqaro standartlarga moslashtirish;
5. ODR bo'yicha **mutaxassislar tayyorlash va sertifikatlash tizimini** joriy etish;
6. **Kiberxavfsizlik infratuzilmasini** mustahkamlash, fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish.

Shu yo'l bilan O'zbekiston sud-huquq tizimida raqamli adliya prinsiplari yanada kengayib, fuqarolarning adolatga erkin kirish huquqi kafolatlanadi. ODR tizimi mamlakatning xalqaro reytinglardagi o'rnini yaxshilaydi, iqtisodiy muhitni barqarorlashtiradi va raqamli davlat konsepsiyasini to'liq amalga oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan ADABIYOTLAR

1. UNCITRAL (2016). Technical Notes on Online Dispute Resolution. New York: United Nations.
2. European Parliament and Council (2013). Regulation (EU) No 524/2013 on Online Dispute Resolution for Consumer Disputes. Official Journal of the EU.
3. OECD (2022). Digital Justice and Online Dispute Resolution. Paris: OECD Publishing.

4. Rule, C. (2020). Online Dispute Resolution for Business: B2B, E-Commerce, Consumer, Employment, Insurance and Other Commercial Conflicts. Jossey-Bass.
5. Katsh, E. and Rifkin, J. (2021). Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace. Oxford University Press.
6. Singapore Parliament (2018). Online Dispute Resolution Act 2018. Singapore Statutes Online.
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (2023). Toshkent: O'zbekiston.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–6079-son qarori (2020-yil 5-oktabr). “Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish to‘g‘risida.”
9. O'zbekiston Respublikasi “Mediatsiya to‘g‘risida”gi Qonun (2018-yil 3-iyul).
10. O'zbekiston Respublikasi “Elektron tijorat to‘g‘risida”gi Qonun (2015-yil 29-aprel).
11. O'zbekiston Respublikasi “Shaxsga doir ma’lumotlar to‘g‘risida”gi Qonun (2020-yil 2-iyul).
12. Karimova, D. (2021). O'zbekiston sud tizimida elektron adliya tamoyillari. Toshkent: TDYI nashriyoti.
13. Abdullayev, J. (2023). Raqamli arbitraj va mediatsiya tizimlari: O'zbekiston tajribasi. Qarshi: QDTU nashriyoti.